

Tanulmányok

EMBERI JOGOK MAGYARHONBAN ÉS A NAGYVILÁGBAN HUMAN RIGHTS IN HUNGARY AND IN THE WORLD AT LARGE

Lamm Vanda

kutató professor emeritus, Társadalomtudományi Kutatóközpont; professor emeritus, Széchenyi István Egyetem, Győr
lamm.vanda@tk.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Ezen írás a szerző a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémián 2022. április 12-én elhangzott Széchenyi-emlékbeszédének szerkesztett változata. A cikk igyekszik dióhéjban bemutatni az emberi jogok magyarországi fejlődését, a 19. század elejétől egészen napjainkig. A szerző világtörténelmi és magyar történelmi eseményekhez kapcsolódó korszakokra bontva tárgyalja az emberi jogok magyarországi helyzetét. Az egyes korszakok hazai emberi jogi jogalkotását és gyakorlatát egybeveti az európai és a világszerte végbemenő fejlődési tendenciákkal. Napjaink nemzetközi eseményeivel összefüggésben az írás kitér a Magyarország szomszédságában végbemenő ukrajnai háborúra és az ott történt emberi jogi jogsértésekre, valamint a háborús bűnösök felelősségre vonásának kérdésére.

ABSTRACT

The article contains the edited version of the Széchenyi Memorial speech delivered by the author on 12 April 2022 at the Széchenyi Academy of Letters and Arts. It tries to present in a nutshell the development of human rights in Hungary from the early 19th century up till now. While discussing the subject the author breaks down the human rights situation in Hungary to different periods, these periods correspond to the world history and Hungarian historical events. In each particular period she compares the Hungarian legislation and practice on human rights with European and worldwide tendencies. In connection with the present-day situation the article treats the war and human rights' violations in Ukraine, and the questions of punishment of those who committed war crimes.

Kulcsszavak: emberi jogok, emberi jogok kodifikálása, emberi jogok alkotmányos szabályozása, háborús bűnösök felelősségre vonása

Keywords: human rights, codification of human rights, constitutional regulation of human rights, punishment of war criminals

EGY REMÉNYKELTŐ KORSZAK

A mai fogalmaink szerinti emberi jogok történetét a nagy francia forradalomhoz, közelebbről az Alkotmányozó Nemzetgyűlés által 1789. augusztus 26-án elfogadott *Ember és polgár jogainak nyilatkozatához* (*Déclaration des droits de l'homme et du citoyen*) kötjük (Kovács, 1976, 50.). Az emberiség történetében ez volt az első olyan okmány, amely nem a társadalom bizonyos csoportjai – nemesek, szabad emberek – jogait rögzítette, hanem kinyilvánította, hogy minden ember a természettől fogva elidegeníthetetlen, szent és sérthetetlen jogokkal bír (Preambulum).¹

A nyilatkozat értelmében a jogok egyetemes érvényűek, és mindenkit megilletnek, az okmány szerint: „Minden ember szabadnak és jogokban egyenlőnek születik és marad.” A nyilatkozat az ember természetes és elvülhetetlen jogaként említi a szabadságot, a tulajdonhoz való jogot, a biztonságot és az elnyomással szembeni ellenállás jogát; a nyilatkozatban megtalálható még a vallásszabadság, a gondolat és véleménynyilvánítás szabadsága, a választójog, a közügyek intézésében való részvétel joga, az ártatlanság vélelme, a *nullum crimen sine lege* és a *nulla poena sine lege* tétele, valamint a hatalommegosztás elve, a tulajdonjog szentsége és sérthetlensége, továbbá az, hogy senki nem akadályozható abban, amit törvény nem tilt. Az 1789-es nyilatkozat, illetve annak kivonatai kerültek be a későbbi francia alkotmányokba.

A nyilatkozat hatása Európa-szerte óriási volt, nemcsak azért, mert ez volt az első olyan okmány, amely – ellentétben a korábbi angol, amerikai deklarációkkal – minden ember jogáról szól, hanem azért is, mert az emberi jogoknak az alkotmányokban való megjelenése ettől vette kezdetét, s egyfajta jogállami sztenderdnek számít, hogy egy állam alkotmánya foglalkozik-e az emberi jogokkal és milyen mélységig (vö. Halmai-Tóth, 2003, 63–65.).

Magyarországon nem lévén chartális alkotmány, így az emberi jogok 19. századi alkotmányos szabályozásáról nyilván nem beszélhetünk.

A felvilágosodás eszméi és az *Ember és polgár jogainak nyilatkozatában* foglaltak azonban ismertek voltak Magyarországon is, különösen a liberális nemesség körében. Nézeteik jelentős befolyással voltak a közvéleményre, a reformországgyűléseken beterjesztett javaslatokra és az azokkal kapcsolatos vitákra, törvény azonban – sajnos – csak a javaslatok töredékéből lett.

A liberális nemesi mozgalom egyik elindítója Széchenyi István volt. Széchenyi már az 1820-as évek elejétől – azt megelőzően, hogy 1826. február 15-én formálisan is végleg búcsút mond a katonaságnak – intenzíven tanulmányozott történelmi, közgazdasági és jogi munkákat, olyannyira, hogy 1823 júniusában hozzákezdett Jean-Louis de Lolme angol alkotmányról szóló művének németre fordításához (Széchenyi, 1982, 344.).

¹ A Deklarációval kapcsolatban lásd Bragyova, 2018, 128–132.

Széchenyi egyik legismertebb művében, az 1830-ban kiadott *Hitelben* kiáll a jogegyenlőség, a szólás- és sajtószabadság, a jobbágyrendszer és a nemesi előjogok felszámolása mellett. A polgári átalakulás megvalósulásához elengedhetetlenül szükségeses tizenkét törvényt az 1833-ban Lipcsében napvilágot látott *Stádiumban* részletezte.² Nem véletlen, hogy ezt a művét a cenzúra miatt itthon nem jelentethette meg, s csak később csempészték be az országba. A Széchenyi által javasolt törvények közül a polgári jogegyenlőség szempontjából meghatározónak tekinthető az ösiség eltörlése; a javaslat szerint „Magyarországban mindenki bírhat ingó és ingatlan jószágot mint sajátot” (IV: törvény). Mint írja, az ösiség törvénye Nagy Lajos király idejében az ország érdekét szolgálta, a 19. században azonban a fejlődés akadályozója. A törvény előtti egyenlőség jelenik meg az V. törvényben: „Mindenki egyenlően áll a törvény ótalma és súlya alatt.” A magyar nyelv ügye és a törvények betartatása miatt fontos a X. törvényjavaslat, amely kimondta, hogy „Magyarországban csak magyar nyelven szóló törvény, parancs, ítélet kötelez”. Ennek jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a *Corpus Juris Hungarici* az 1830-as években még nem volt elérhető magyar nyelven; a reformországgyűléseken tárgyalták ugyan annak magyarra fordítását, végül azonban ettől elálltak, mondván, „erre most nincs idő”. A mai jogi terminológia szerint a tárgyalás nyilvánosságának elve is megjelenik a XII. törvényben, miszerint az „[i]téletek mint tanácskozások csak nyilvánosan (publice) tartanak”.

Széchenyi különösen részletesen foglalkozik a törvény előtti egyenlőséggel. Ugyanakkor azonban hangsúlyozza, hogy a műveltség, a nagyobb vagyon a törvények betartása iránti nagyobb felelősséggel is jár. Azt írja: „hogy ha a politikai vétekért az egyiket keményebben kell büntetni a másiknál, akkor az örök igazság szerint nem a szegény tudatlant, neveletlent, állati indulatút kell keményebben büntetni, hanem azt, ki nagyobb vagyon okán, jobb nevelés és tanulás által köteles volna szenvedelmét zablában tartani s a törvényt semmiben át nem hágni, azaz – nyersen kimondva, hogy ha nemtelen, teszem például, 10 forint lopásért végeztetnék ki, akkor a nemest 5 forint lopásért kellene kivégezni” (Széchenyi, 1991, 523–524.).

A jogegyenlőség melletti elkötelezettsége ellenére Széchenyi a zsidók teljes emancipációjával nem értett egyet, s e kérdésben vita volt Széchenyi és Eötvös József között (Szigeti, 2003, 1.). Eötvös kiállt a teljes emancipáció mellett, Széchenyi pedig a törekeny magyar gazdaságot féltette a tőkeerős zsidóságtól. Széchenyi a magánjog reformját tartotta mindennél fontosabbnak, úgy vélte, a magánjog reformja idővel majd magával hozza az alkotmányos változásokat és a közjogi reformokat (vö. Vécsey, 1895, 11.).

Széchenyi mellett a polgári jogegyenlőség élharcosa volt Kossuth Lajos, Deák Ferenc, Eötvös József, Szemere Bertalan és még sok más hazafi. A rendi korlá-

² A törvényeket és a hozzájuk fűzött magyarázatot lásd Széchenyi, 1991, 420–442.

tok lebontásának szükségességében egyetértettek, abban azonban már vita volt köztük, hogy ez miképpen menjen végbe, s az egyes elemek felszámolása milyen időszakban történjen.

A korszak tárgyalásánál mindenképpen szólni kell azokról a törekvésekről, amelyek a büntetőjog humanizálásával függnek össze. Szemere Bertalan a Magyar Tudós Társaság pályázatára írta meg *A büntetésről s különösebben a halálbüntetésről* című munkáját, ebben egyértelműen kiállt a halálbüntetésnek mint kegyetlen és hatástalan büntetőeszköznek a megszüntetése mellett.³ A magyar országgyűlés az 1839–40-es ülészakon foglalkozott az igazságszolgáltatás megreformálásával; nyilvánvalóan Szemere munkájának is köszönhető, hogy a Deák Ferenc vezette bizottság által 1843-ra elkészített törvénytervezet – amely vonatkozott mind az anyagi büntetőjogra, mind pedig az eljárásjogra, sőt, a börtönügyre is – nem ismerte sem a halálbüntetést, sem pedig a testi fenyítést. Nyugodtan állítható, hogy a korát messze megelőző törvényjavaslatról volt szó, amely – sajnos – csak javaslat maradt. Mi sem mutatja jobban, hogy mennyire haladó volt ez a tervezet, hogy a halálbüntetés eltörlése csak a 20. század közepétől vált Európában általánossá, Magyarországon pedig Szemere munkájának megjelenése után csak 150(!) évvel, 1990-ben egy alkotmánybíróági határozat nyilvánította a halálbüntetést alkotmányellenesnek.

Eötvös József is meghatározó személyisége volt a liberális nemesi mozgalomnak, aki nemcsak kiváló író, de a kor egyik legműveltebb politikusa volt; egyebek mellett ezt bizonyítja *A XIX. század uralkodó eszméi az álladalomra* című munkája. Eötvös József a reformországgyűléseken kiállt a vallási kisebbségek emancipációja és a nemzetiségek jogai mellett, s különösen fontosnak tartotta a köznevelés fejlesztését. Ezekkel a gondolatokkal az 1848-as forradalom vezetői is egyetértettek, Eötvös terveit azonban csak a kiegyezés után, az Andrássy Gyula vezette kormány vallás- és közoktatási minisztereként tudta megvalósítani.

A március 15-i forradalom és a reformországgyűlések eredményei az áprilisi törvényekben manifesztálódtak, e törvényeket az uralkodó, V. Ferdinánd 1848. április 11-én szentesítette. A polgári átalakulás és a jogegyenlőség szempontjából e jogszabályok közül különösen fontos volt a cenzúra eltörléséről és a sajtószabadságról (XVII. tc.), a bevett keresztény felekezetek vallási egyenjogúságáról (XX. tc.), a demokratikus választási rendszerről (V. tc.), a tanszabadságról (XIX. tc.), az ösiség eltörléséről és a tulajdonviszonyok terén való jogegyenlőség beve-

³ A Tudós Társaság 1839-ben tartott tizedik nagygyűlése törvénytudományi pályázatot írt ki a következő címmel *Határozassék meg a' büntetés értelme és célja, adassanak elő annak biztos elvei, 's ezekhez alkalmazható nemei; fejtsék meg, találhat-e köztük helyet a' halálbüntetés, és mely esetekben, miképpen, és mily sikerrel gyakoroltathatott ez a' régi és újabb népeknél, különösen hazánkban.* A beérkezett tizenkét pályamű közül Szemere Bertalan munkáját hirdették ki győztesnek.

zetéséről (XV. tc.), valamint az úriszék eltörléséről és modern bírósági rendszeréről (IX. tc.) szóló törvény.

Az 1848. évi V. tc. alapján 1848 júniusában megtartották a választásokat, és az uralkodó július 2-ára összehívta az első népképviselési országgyűlést. Ismeretes, hogy az országgyűlés Pesten, Debrecenben, majd Szegeden ülésezett. A szegedi ülészakon került elfogadásra két, témánk szempontjából fontos törvény, az egyik a nemzetiségekkel (1849. évi VIII. tv.), a másik pedig a zsidók polgári és politikai jogegyenlőségével (1849. évi IX. tv.) foglalkozott. A nemzetiségi törvény biztosította a nemzetiségek számára az anyanyelv használatát a községi tanácskozásokon, az elemi oktatásban, sőt, a közigazgatásban, rögzítve: „Folyamodványát mindenki anyanyelvén is bárhová benyújthatja.”

Az 1848–49. évi népképviselési országgyűlés napirendjén szerepelt az alkotmány előkészítése is, s ezzel a feladattal egy háromtagú bizottságot bíztak meg.⁴ Kossuth a magyar alkotmány mintájául az 1848. évi francia köztársasági alkotmányt tekintette, erre utal az, hogy annak főbb pontjait kimásoltatta (vö. Beér-Csizmadia, 1954, 38–39.). Az emberi jogok alkotmányos szabályozása szempontjából ez az alkotmány azért érdekes, mert az visszatér az 1791. évi nyilatkozat természetjogi alapjaihoz, preambulumban külön hangsúlyozva, hogy a Francia Köztársaság „elismeri azokat a jogokat és kötelezettségeket, amelyek megelőzik a pozitív törvényeket” (vö. Kovács, 1976, 75.). Az alkotmány a szabadság, egyenlőség és testvériség elve mellett tizenhat paragrafusban sorolja fel a polgárokat megillető jogokat. Úgy tűnik tehát, hogy Kossuthék mintának egy olyan alkotmányt választottak, amely részletesen foglalkozik az emberi jogokkal.

A szép terveknek a szabadságharc bukása vetett véget; az idegen fegyverek segítségével leverett forradalom után a megtorlás és a súlyos jogsértések évei következtek.

AMI A REMÉNYEKBŐL MEGVALÓSULT

A kiegyezés utáni években Magyarországon óriási gazdasági fellendülés következett be, s az ország vitathatatlanul elindult egyfajta polgári átalakulás irányába. Az ebben az időszakban született törvények közül kiemelést érdemel az 1868. évi XXXVIII. törvény a népiskolai közoktatás tárgyában, valamint a nemzetiségi köztársasági létesítéséről szóló 1883. évi XXX. törvény. A népoktatási törvényben megtalálhatók azok az elképzelések, amelyeknek megvalósítására már 1848-ban is törekedtek. A nemzetiségek szempontjából fontos a törvénynek az a rendelkezése, miszerint „Minden növendék anyanyelvén nyerje az oktatást, amennyiben

⁴ A bizottság tagja volt Csengery Antal, Kemény Zsigmond és Kuthy Lajos.

ez a nyelv a községben divatozó nyelvek egyike” (58. §). A nemzetiségi probléma megoldására született az 1868. évi XLIV. törvény, s végül megemlítendő az izraeliták egyenjogúsításáról szóló 1867. évi XVII. törvény. Ezek a törvények európai szintű, korszerű szabályozást tartalmaztak, s azok létrejöttében Eötvös Józsefnek meghatározó szerepe volt. E korszak egyik „vívmányaként” említhető az 1874. évi választójogi törvény, ez a jogszabály azonban csak a férfiaknak biztosított választójogot, mégpedig censusok alapján, aminek következtében a lakosságnak csak mintegy 6%-a rendelkezett választójoggal. A korszak javára írandó, hogy Magyarországon sajtószabadság volt, ami annak köszönhető, hogy a kiegyezés után a sajtószabadságról szóló 1848-as törvény szinte változatlan tartalommal megmaradhatott (lásd Révész, 2017, 92–104.).

A 19. század utolsó harmadától az államközi kapcsolatokban is mindinkább helyet kaptak a humanitárius eszmék, s több olyan nemzetközi szerződés született, amelyek bizonyos kirívó jogsértések megakadályozására irányultak. Ilyen volt az 1864-es genfi egyezmény a háborús sebesültek és betegek védelméről, majd pedig egy 1906-os hasonló tárgyú egyezmény; továbbá a rabszolgaság és a rabszolgakereskedés megszüntetése érdekében az 1885-ös berlini és az 1890. évi brüsszeli konferenciákon elfogadott Általános Akták. Szintén erre az időszakra esik a leánykereskedelem elnyomása tárgyában 1904-ben létrejött egyezmény. Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchia részeként e szerződések kidolgozásában közreműködött, és legtöbbjükhez csatlakozott.

EGY SÖTÉT KORSZAK – AZ EMBERI JOGOK ÜGYE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Az első világháború nyomán világszerte nagy változások mentek végbe, birodalmak hulltak szét, új államok jöttek létre, más államok esetében igen jelentős területváltozások történtek. A nemzetközi élet nagy újdonsága volt a Nemzetek Szövetségének (más néven: Népszövetség) megalakulása, amely az első olyan nemzetközi szervezet volt, amely célul tűzte ki az államok közötti világméretű együttműködés megvalósítását, valamint a béke és kollektív biztonság fenntartását.

A Szövetség Egyezségokmányát kidolgozó tárgyalásokon felmerült, hogy az okmányban szerepeljen a vallásszabadság és a szervezet tagállamainak az a kötelezettségvállalása, hogy a területükön élő faji vagy nemzeti kisebbségeknek ugyanolyan jogokat biztosítsanak, mint a többségi nemzet tagjainak; ezeket a javaslatokat azonban elvetették. Az Egyezségokmányba végül az került be, hogy a szervezet tagjai törekszenek mindenki számára méltányos és emberséges munkafeltételek biztosítására, s kötelezik magukat, hogy a mandátumrendszerhez tartozó területek bennszülött lakosságával szemben igazságos bánásmódról gondoskodnak (23. cikk a) és b) pont).

A Nemzetek Szövetségének tevékenységében két olyan, az emberi jogi kérdéseket érintő témakör volt, amelyek tekintetében a szervezet eredményesnek mondható. Az egyik volt az Egyezségokmány 22. cikke alapján egyes gyarmati területeken létrejött mandátumrendszer működtetése, a másik pedig a kisebbségek védeleme. Ez utóbbi azt jelentette, hogy az első világháború után megkötött békeszerződésekben és ún. kisebbségi szerződésekben található a kisebbségek védelmére vonatkozó rendelkezések betartása felett a Nemzetek Szövetsége örködött; vagyis felügyelte, hogy a szerződések rendelkezéseit a kisebbségek védelmére kötelezett államok megtartják-e (lásd Balogh, 1928, 256–263.; Szalayné, 2003, 79–144.). Magyarország különösen a kisebbségek ügyében volt érintett, s mind a politikusok, mind pedig a tudomány művelői különös figyelemmel kísérték az elcsatolt területeken élő magyar kisebbség helyzetét, az őket érintő jogszabályokat és intézkedéseket.

A két világháború között is születtek az emberi jogokat érintő nemzetközi szerződések, így 1921-ben a nőkkel és gyermekekkel űzött kereskedés leküzdése érdekében, 1933-ban a nagykorú nőkkel űzött kereskedés elnyomásáról, 1926-ban a rabszolgaság tárgyában, 1929-ben pedig a háborús foglyokkal való bánásmódról.

Szintén az első világháború után kezdte meg működését a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet, amelynek égisze alatt a munkakörülmények javítását célzó munkaügyi egyezmények hosszú sora került elfogadásra.

Magyarországon az első világháború után mind a vörösteror, mind pedig a fehérterror idején súlyos emberi jogi jogsértések történtek. Tény, hogy a Tanácsköztársaság próbált a tömegek felé a szociális jogok biztosításának ígéretével fellépni, ezek megvalósítását azonban az ország gazdasági helyzete nem tette lehetővé, s persze a tanács hatalomnak ideje sem volt erre.

Míg Magyarország kiállt a szomszédos államokban élő magyar kisebbség jogai mellett, addig idehaza a hazai zsidóságra vonatkozó súlyosan diszkriminatív jogszabályok kerültek elfogadásra. A sor 1920-ban az ún. *numerus clausus* törvénnyel vette kezdetét (1920. évi XXV. tv.), amely korlátozta az egyetemekre felvehető zsidó hallgatók számát; folytatódott a zsidók polgári és politikai jogait, valamint a gazdasági életben betöltött szerepét korlátozó törvényekkel (1938. évi XV. tv., 1939. évi IV. tv.), majd betetőzött a harmadik zsidó törvénnyel, amely nemcsak tiltotta a házasságot a zsidó és nem zsidó személyek között, hanem a zsidók és nem zsidók közötti házasságon kívüli nemi kapcsolatot is büntetni rendelte (1941. évi XV. tv.).

Magyarország német megszállása után megkezdődtek a deportálások, és bekövetkezett a zsidó és a cigány holokauszt. A második világháború során a frontokon és a fogolytáborokban magyar katonák százazrei vesztették életüket és váltak háborús kegyetlenkedések áldozataivá; amikor pedig a harci cselekmények már az ország területén folytak – a légitámadások, a katonai műveletek és a deportálások következtében –, polgári lakosok százazrei haltak meg, és szenvedtek a megszállók bűncselekményeitől és atrocitásaitól.

A VILÁG KODIFIKÁLJA AZ EMBERI JOGOKAT –
MAGYARORSZÁGON SZISZTEMATIKUSAN MEGSÉRTIK

A második világháború után az emberi jogok történetében új korszak kezdődött, amelyre jellemző az emberi jogok nemzetközivé válása (vö. Kardos, 2003, 66–80.).

Az 1945. június 26-án kelt Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ) Alapokmányában a szerződés aláírói hitet tettek „az alapvető emberi jogok, az emberi személyiség méltósága és értéke, a férfiak és nők, valamint a nagy és kis nemzetek egyenjogúsága mellett”; és kimondták „az emberi jogok és az alapvető szabadságok mindenki részére, fajra, nemre, nyelvre vagy vallásra való tekintet nélkül történő tiszteletben tartását” (Preambulum és 1. cikk 3. bek.). Meg kell jegyezni, hogy eredetileg szó volt egy, az emberi jogokat tartalmazó International Bill of Human Rightsnak az Alapokmányba való beiktatásáról, ennek kidolgozására azonban idő hiányában nem került sor. Ezt volt hivatva pótolni az, hogy a szervezet első közgyűlésén határozat született az alapvető szabadságokra és jogokra vonatkozó dokumentum létrehozásáról.

Mintegy kétévi munka eredményeképpen elkészült az *Emberi jogok egyetemes nyilatkozata*, amelyet az ENSZ Közgyűlése 1948. december 10-én ellenszavazat nélkül fogadott el, tartózkodott a szavazástól a Szovjetunió, Szaúd-Arábia, Dél-Afrika, valamint öt kelet-európai, későbbi szocialista állam.⁵ Az *Emberi jogok egyetemes nyilatkozata* az első olyan, a nemzetközi közösség államai által megszavazott dokumentum, amely – visszatérve az *Ember és polgár jogainak nyilatkozatához* – kimondja, hogy „minden emberi lény szabadnak születik, és egyenlő méltósága és joga van”. A dokumentum tartalmazza a legfontosabb polgári és politikai jogokat, de megtalálható benne több gazdasági és szociális jog is. Annak idején ez a nyilatkozat, miután egy ENSZ közgyűlési határozat volt, jogilag nem volt kötelező, mára azonban az abban foglaltak szokásjogi szabályként egyértelműen kötelezőnek minősülnek.

A második világháború borzalmai, az elkövetett népirtások, a polgári lakossággal szembeni kegyetlenkedések és brutalitások, a katonák által a frontokon és a hadifogolytáborokban elszenvedett szörnyűségek arra készítették az államokat, hogy 1948-ban elfogadják a népirtás büntetéséről és megelőzéséről szóló nemzetközi egyezményt, az ún. genocídium egyezményt, valamint 1949-ben a háború áldozatainak védelméről szóló négy genfi humanitárius jogi egyezményt.⁶

⁵ Magyarország ekkor még nem volt ENSZ-tagállam, így sem a dokumentum kidolgozásában, sem pedig a szavazáson nem vehetett részt.

⁶ Ezek a következők: Egyezmény a hadra kelt seregek sebesültjei és betegek helyzetének javításáról, Egyezmény a tengeri haderők sebesültjeinek és betegek helyzetének javításáról, Genfi egyezmény a hadifoglyokkal való bánásmódról, Egyezmény a polgári lakosság háború idején való védelméről.

Magyarországon 1949-ben írott alkotmány született, amelynek mintájául az 1936-os szovjet alkotmány szolgált. A magyar alkotmány az emberi jogok helyett állampolgári jogokról és kötelezettségekről szólt, kifejezve azt, hogy az állam mindenható, mindenkinek csak annyiban van joga, amennyiben azt az állam megadja számára; az okmány a jogokat mindenütt összekapcsolja az állampolgári kötelezettségekkel. Az 1949-es alkotmány kétségtelen tartalmazta a jogok katalógusát, ugyanakkor azonban bizonyos alapvető emberi jogok hiányoztak a felsorolásból, így az élethez való jog, a kínzás tilalma, a mozgásszabadság stb. Az alkotmány a polgári és politikai jogok helyett a gazdasági és szociális jogokat helyezte előtérbe (így például a jogok katalógusát a munkához való joggal kezdi), tükrözve az emberi jogok szocialista koncepcióját.

Az 1948-as *Emberi jogok egyetemes nyilatkozatában* foglaltak szerződéses formában először az Európa Tanács akkori tizenkét állama által 1950. november 4-én Rómában aláírt *Egyezmény az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről*, közismert nevén: az Emberi jogok európai egyezményében jelentek meg. Vagyis, a vezető nyugat-európai államok 1950-ben nemzetközi szerződésben kötelezettséget vállaltak az alapvető polgári és politikai jogok tiszteletben tartására; sőt, az okmányban a jogok biztosítása érdekében regionális emberi jogi bíróság felállításáról rendelkeztek.

Ugyanebben az időben Magyarországon az emberi jogok szisztematikus megsértése az állami politika mindennapos eszköze volt. Hazánk az 1947. február 24-én kelt párizsi békeszerződés 2. cikkében vállalta „hogy a magyar fennhatóság alá tartozó minden személynek biztosítsa faji, nemi, nyelvi vagy vallási különbség nélkül az emberi jogok és az alapvető szabadságok élvezetét, ideértve a véleménynyilvánítás, a sajtó és közzététel, a vallásgyakorlat, a politikai véleménynyilvánítás és a nyilvános gyülekezés szabadságát”. Ehhez képest az ún. fordulat éve, 1948 után megindultak a koncepciós perek, a gyanúsítottaktól kínzással csikartak ki vallomásokat, emberek százait végezték ki, tízezreket internáltak, zártak kényszermunkatáborokba, fosztottak meg tulajdonuktól, kényszerítették lakóhelyük elhagyására, korlátozták a szabad vallásgyakorlást, egyházi személyeket hamis vádak alapján állítottak bíróság elé, stb. Magyarország ENSZ-tagsága már ekkor felmerült, de éppen az emberi jogi jogsértések – no meg a nagyhatalmak közötti ellentét – miatt Magyarországot csak 1955-ben vették fel a világszervezetbe.

Kétségtelen, Sztálin halála után alábbhagyott a magyarországi terror, és bizonyos kirívó jogsértések megszűntek. Az elbukott 1956-os forradalom után azonban ismét napirenden voltak a kínvallatások, kivégzések, internálások. A forradalomban való részvételük miatt 1956 és 1961 között 277 embert végeztek ki, másokat életfogytig tartó szabadságvesztésre, illetve hosszú börtönbüntetésre ítélték. Az 1961-ben kelt Büntető Törvénykönyv huszonnyolc bűncselekmény esetében tette lehetővé a halálbüntetés kiszabását. Történt ez Magyarországon olyan időszakban, amikor számos nyugat-európai államban már évek óta eltörölték a

halálbüntetést,⁷ s Strasbourgban működött az Emberi Jogok Európai Bírósága és Bizottsága, amelyek az emberi jogi jogsértések ügyeiben jártak el. A forradalom után az amúgy is korlátozottan biztosított polgári és politikai jogokat még jobban korlátozták, így bevezették a közbiztonsági őrizetbe vételt, felfüggesztették a gyülekezési és az egyesülési jogot.

A hidegháborús légkör enyhülésével, az 1960-as évektől új lendületet vettek az ENSZ keretében az emberi jogokkal kapcsolatos kodifikációs munkálatok. Így az *Emberi jogok egyetemes nyilatkozatának* folytatásaképpen 1966-ban elfogadásra került a *Polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmánya*, valamint a *Gazdasági, kulturális és szociális jogok nemzetközi egyezségokmánya*. A két egyezségokmányt az 1948-as *Emberi jogok egyetemes nyilatkozatával* együtt az *Emberi jogok nemzetközi törvényének* nevezzük. Ezzel egyidejűleg megkezdődött az ENSZ keretében a nagy univerzális emberi jogi egyezmények kidolgozásának korszaka, amelynek eredményeképpen egyfelől egyes különösen kirívó emberi jogsértéseket betöltő egyezmények (a faji megkülönböztetés tilalmáról, a kínzás és más megalázó bánásmód és büntetés tilalmáról), másfelől pedig, a társadalom különleges védelemre szoruló csoportjainak megsegítése érdekében – a nőkkel szembeni diszkrimináció felszámolásáról, a gyermekek jogairól, a migráns munkavállalók jogairól, az erőszakos körülmények között eltűnt személyek védelméről, valamint a fogyatékossgal élők védelméről – születtek szerződések. Ezekhez az egyezményekhez Magyarország már a rendszerváltozás előtt csatlakozott, s a szerződéseket felügyelő szakértői bizottságok részére készített időszaki jelentéseiben igyekezett azt a látszatot kelteni, hogy az emberi jogok biztosítása terén Magyarországon minden a legnagyobb rendben van. Az egyre inkább erősödő legálisan vagy illegálisan működő civil szervezetek által készített és a bizottságokhoz eljuttatott háttérjelentések persze másképpen festették le az emberi jogok magyarországi helyzetét, s igyekeztek a bizottság tagjainak figyelmét felhívni az emberi jogi jogsértésekre és az emberi jogokkal kapcsolatos visszasságokra. Meg kell jegyezni, hogy ez a világ más államaiban sincs másképpen, s a civil szervezeteknek mindenütt meghatározó szerepük van az emberi jogi jogsértések felderítésében és a bizottságok tagjainak háttér-információkkal való ellátásában.

EMBERI JOGOK A RENDSZERVÁLTOZÁS UTÁNI MAGYARORSZÁGON

A rendszerváltozás nyomán hazánkban az emberi jogok biztosítása terén óriási előrelépés történt. Az 1989–1990-es alkotmánymódosítások kapcsán sor került az emberi jogok újraszabályozására, így bekerült az Alkotmányba, hogy „A Ma-

⁷ Olaszországban 1947-ben, a Német Szövetségi Köztársaságban 1949-ben, Ausztriában 1950-ben törölték el a halálbüntetést.

gyar Köztársaság elismeri az ember sérthetetlen és elidegeníthetetlen alapvető jogait, ezek tiszteletben tartása és védelme az állam alapvető feladata”, továbbá, hogy alapvető jog lényeges tartalma nem korlátozható. A módosított, új köztársasági alkotmányban a jogok katalógusa megháromszorozódott, s a polgári és politikai jogok megfelelő hangsúlyt kaptak. Ezen túlmenően számos, az emberi jogokat közelről érintő jogszabály került elfogadásra, így az egyesülési jogról (1989. évi II. tv.), a gyülekezési jogról (1989. évi III. tv.), a népszavazásról (1989. évi XVII. tv.), a lelkiismereti és vallásszabadságról (1990. évi IV. tv.). Kiépült továbbá az emberi jogok védelmének belső jogi intézményrendszere, így létrejött az Alkotmánybíróság, továbbá az állampolgári jogok országgyűlési biztosának, valamint a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosának hivatala.

A rendszerváltozás kezdetén Magyarország csatlakozott az Emberi jogok európai egyezményéhez és annak kiegészítő jegyzőkönyveihez, valamint az Európa Tanács égisze alatt létrejött más emberi jogi tárgyú egyezményekhez. Ez utóbbi szerződések közül Magyarország számára különösen fontosak azok az egyezmények, amelyek a kisebbségek helyzetét érintik. Mindezek következtében Magyarország is része lett az emberi jogok legfejlettebb és legsikeresebb regionális védelmi rendszerének; így ma már a magyar polgárok, ugyanúgy, mint Európa másik negyvenhat államának polgárai,⁸ a belső jogi jogorvoslati lehetőségek kimerítése után közvetlenül fordulhatnak az Emberi Jogok Európai Bíróságához, amely ma Európában a legmagasabb emberi jogi bírói fórum.

Magyarország 2004-ben az Európai Unió tagja lett, ami az emberi jogok hazai érvényesülését is értelemszerűen érinti, mindenekelött azért, mert a 2000-ben aláírt Európai Unió Alapjogi Chartája Magyarországra nézve is kötelező erővel bír.

Az Alaptörvény hatályba lépésével az emberi jogok hazai védelmi rendszerének új szakasza kezdődött. Az Alaptörvény „Szabadság és felelősség” című részében, összesen harmincegy cikkben a polgári és politikai jogok, továbbá a gazdasági, szociális és kulturális jogok, valamint a harmadik generációs emberi jogok igen részletes katalógusa található.

Ugyanakkor azonban az Alaptörvényben van több olyan, az emberi jogokat érintő rendelkezés, amelyek egyszerűen nem alkotmányba valók. Ilyen például a hajléktalanságot érintő az a szakasz, amely szerint „Tilos közterületen élettél-szerűen tartózkodni”. A hajléktalanság elleni küzdelem vitathatatlanul az állam feladata, a hajléktalanság ellen azonban nem így kell fellépni, hanem annak megakadályozásával, hogy bárki olyan helyzetbe kerüljön, hogy hajléktalanná váljon.

⁸ Az európai államok közül Belarusz nem csatlakozott az Emberi jogok európai egyezményéhez. Az Orosz Föderáció az Európa Tanács Miniszterek Tanácsának 2022. március 23-án kelt határozata értelmében 2022. szeptember 16-tól kezdődően nem részese az egyezménynek.

De megemlíthető az a bekezdés is, amely szerint az anya nő, az apa férfi. Reméljük, hogy lesz olyan magyar alkotmánybíróság, amely ezt a szakaszt úgy fogja értelmezni, hogy a „*biológiai* anya nő, a *biológiai* apa férfi”.

Sajnos Magyarországon is bekövetkezett az, ami a világ számos államában történt, a szabályok erodálódtak, és a hatalom megpróbálja egyik kezével visszavenni azt, amit a másikkal adott. A hatalom e téren igen találékony, kreatív és rafinált. Egyértelműen sérti a sajtószabadságot a médiakoncentráció vagy a médiatörvények körüli praktikák; a választókerületek átszabásával pedig az általános és egyenlő választójog sérült; de megemlíthető a leplezett vagy gyakran nyílt iskolai szegregáció és a törvénytelen megfigyelések ügye. A 2015-ös menekültválság idején, de sajnos azt követően is, a hatóságok részéről a menekültekkel való bánásmód volt kifogásolható.

Az Európa Tanács tagjaként Magyarország csatlakozott a szervezet égisze alatt megkötött jó néhány emberi jogi tárgyú egyezményhez. Nem hallgatható el azonban, hogy van olyan európa tanácsi szerződés, amelynek nem vagyunk részesei, s – úgy tűnik – belátható időn belül nem is leszünk. Erre példa a nőkel szembeni és a családon belüli erőszakról szóló 2011-ben kelt és 2014-ben hatályba lépett isztambuli egyezmény. E szerződést Magyarország 2014-ben aláírta, de mind a mai napig nem ratifikálta; sőt, 2020 nyarán az Országgyűlés kifejezetten megtagadta a szerződés ratifikálását. Nem az isztambuli egyezményben megbúvó genderideológiától kell a magyar családokat megvédeni, hanem a saját erőszakoskodó családtagjaiktól, akik nemcsak felnőtteket, hanem gyerekeket is megölnek vagy félholtra vernek, és egy életre testileg és lelkileg sérültekké tesznek.

A 2021-ben elfogadott, a pedofil bűnelkövetőkkel szembeni szigorúbb fellépésről, valamint a gyermekek védelme érdekében egyes törvények módosításáról szóló jogszabály is problémás. Nem azért, mert szigorúan rendeli büntetni a pedofilokat, ez nagyon is helyeselhető, hanem azért, mert egymáshoz nem tartozó fogalmakat összemoss, diszkriminatív, és mérgezi a lelkeket.

EPILÓGUS – HÁBORÚS BŰNÖK A SZOMSZÉDBAN

2022 tavaszán az emberi jogok kapcsán nem lehet nem szólni Ukrajnáról, amely fegyveres agresszió áldozata. Az Oroszország által 2022. február 24-én „különleges hadművelet” néven indított háborúhoz hasonlóra Európában a második világháború óta nem volt példa. Ez a háború olyan nemzetközi jogi normák hosszú sorát sérti, amelyeknek kidolgozásában a Szovjetunió és utódállama, az Orosz Föderáció aktívan részt vett, hiszen az elmúlt közel nyolc évtized alatt egyetlen fontosabb univerzális nemzetközi szerződés vagy ENSZ közgyűlési határozat nem jött létre a Szovjetunió, illetve az Orosz Föderáció közreműködése nélkül.

A rendelkezésre álló adatok alapján Oroszország akciója sérti az ENSZ Alapokmányának az erőszak alkalmazásának tilalmára és az önrendelkezési jogra vonatkozó rendelkezéseit, továbbá az agresszió tilalmát, a népirtás büntettének megelőzéséről és megbüntetéséről szóló 1948. évi egyezményt, az 1949. évi, a háború áldozatainak védelméről szóló genfi egyezményeket és az azokhoz csatolt 1977. évi kiegészítő jegyzőkönyveket, valamint további, a Szovjetunió, illetve az Orosz Föderáció által aláírt nemzetközi szerződéseket.

A hadműveletek során nem tartották be a hadviselési szabályokat, nemzetközi bűncselekmények és súlyos emberi jogi jogosértések történtek. Nyilvánvalóan alapos és pártatlan eljárásban lehet majd tisztázni, hogy hol, mikor és milyen háborús, emberiesség elleni és más bűncselekményeket követtek el. Az 1949. évi genfi egyezmények súlyos sérelme azonban már most megállapítható, nevezetesen, hogy orosz részről megszegték a humanitárius nemzetközi jognak azt az alapvető tételét, hogy fegyveres összeütközések során szigorúan különbséget kell tenni az ún. kombattánsok, vagyis a fegyveres erők tagjai és a polgári lakosság között, a harci cselekmények kizárólag csak a fegyveres erők ellen irányulhatnak, s a polgári lakosságot különleges védelem illeti meg. Hasonlóképpen az egészségügyi létesítmények és a veszélyes anyagokat és erőket rejtő létesítmények is különleges védelem alatt állnak; sajnos az ukrajnai harcok során ezeket is támadták, ezt egyébként orosz részről nem is tagadják.

Ami az ukrajnai háború során történekkért való felelősségre vonást illeti, a nemzeti bíróságok mellett nemzetközi bírói fórumok is eljárhatnak, s itt két fórumról lehet beszélni. Az egyik a hágai Nemzetközi Bíróság, az ENSZ legfőbb bírói fóruma, a másik pedig a szintén Hágában működő Nemzetközi Büntetőbíróság. Az ukrajnai háborúval már jelenleg is mindkét bíróság foglalkozik.

Az államok közötti vitában eljáró Nemzetközi Bíróság előtt két ügy van folyamatban, s mindkettőt Ukrajna kezdeményezte az Orosz Föderációval szemben. Az első ügyben a keresetet Ukrajna nyújtotta be 2017-ben a terrorizmus finanszírozásának visszaszorításáról 1999-ben kelt egyezmény, valamint a faji megkülönböztetés tilalmáról szóló 1965. évi egyezmény alkalmazásával kapcsolatban. Az ügyben Oroszország pergátló kifogással élt, s bár a Nemzetközi Bíróság megállapította joghatóságát, figyelemmel a különféle határidőkre, döntés a 2023. év közepénél előbb nemigen várható.

2022. február 26-án, vagyis a háború megindítása után 48 órával, Ukrajna az Orosz Föderációval szemben ismét a Nemzetközi Bírósághoz fordult, ezúttal az 1948. évi, a népirtás megbüntetéséről és megelőzéséről szóló egyezmény alapján. Ebben az ügyben Ukrajna annak megállapítását szeretné elérni, hogy 2022. február 24. előtt Luhanszk és Donyeck térségében *ukrán részről nem történt genocídium*. Ez azért fontos Ukrajna számára, mert az Orosz Föderáció éppen Ukrajna által az említett térségekben elkövetett genocídiumra hivatkozva ismerte el a két szakadár köztársaságot, és indította el a „különleges hadműveletet”. Ebben az

ügyben a Nemzetközi Bíróság szokatlan gyorsasággal, 2022. március 16-án ideiglenes intézkedéseket rendelt el,⁹ érdemi ítéletre azonban még jó ideig várni kell.

A nemzetközi közösség államai az 1998-as Római Statútummal a legsúlyosabb nemzetközi bűncselekmények elkövetőinek felelősségre vonására létrehozták a Nemzetközi Büntetőbíróságot, így az Ukrajnában törtétekért felelősöket e fórum elé kellene állítani. Sajnos azonban ez nem olyan egyszerű. Kétségtelen, a Nemzetközi Büntetőbíróság Statútumában megtalálható mindazoknak a bűncselekményeknek – genocídium, agresszió, emberiesség elleni bűncselekmények, háborús bűncselekmények – felsorolása és pontos definíciója,¹⁰ amelyeknek tetteseivel szemben a büntetőbíróság eljárhat, s amelyeknek elkövetésével az orosz politikai és katonai vezetők, a harcoló alakulatok bizonyos tagjai stb. alaposan gyanúsíthatók.

Az eljáráshoz azonban mindez még nem elég. A Nemzetközi Büntetőbíróság ugyanis csak olyan személyekkel szemben folytathat eljárást, akiknek az állampolgárságuk szerinti állama részese a büntetőbíróság Statútumának, ha pedig nem részese, akkor hozzájárult, hogy állampolgárát vagy pedig a területén végbement cselekmény elkövetőjét a bíróság felelősségre vonja. Oroszország nem részese a Statútumnak, és nem egyezett bele bármiféle, a büntetőbíróság előtti eljáráshoz. Ukrajna sem részese a Statútumnak, azonban két hozzájárulást is adott a testület eljárásához. Az első a 2013. november 21. és 2014. február 22. közötti eseményekre vonatkozik, a másik pedig a 2014. február 20. után törtétekre. Ez a második dokumentum nem tartalmaz időbeli korlátot, így az a 2022. február 24. utáni rémségekre mindenképpen vonatkoztatható. Az eljáráshoz már csak az kellene, hogy az elkövetőket kézre kerítsék, és átadják a Nemzetközi Büntetőbíróságnak, ez a fórum ugyanis a vádlottak távollétében nem járhat el.

A Nemzetközi Büntetőbíróság azonban „készül” az ukrajnai háborúval kapcsolatos ügyek tárgyalására. Így a bíróság főügyésze negyvenegy állam felhívására nyomozást kezdett az Ukrajnában törtétek kivizsgálására. A főügyész a cselekmények elkövetésének megalapozott gyanúja esetén a Büntetőbíróságtól kérni fogja a gyanúsítottak elleni elfogatóparancs kiadását. Miután a Nemzetközi Büntetőbíróság hatáskörébe tartozó bűncselekmények soha nem évülnek el, így a gyanúsítottak egész hátralévő életükben reszkethetnek attól, hogy elfogják és átadják őket a Büntetőbíróságnak. A majdan sorra kerülő eljárások lefolytatását

⁹ Az ideiglenes intézkedések arra vonatkoznak, hogy Oroszország hagyjon fel az Ukrajna területén végrehajtott katonai akciókkal, továbbá biztosítsa, hogy az ellenőrzése alatt lévő, illetve általa támogatott katonai vagy irreguláris fegyveres erők ne tegyenek a fentebb említett katonai tevékenység folytatására irányuló lépéseket.

¹⁰ A Római Statútumban a háborús bűncselekmények felsorolása mintegy három(!) oldalt tesz ki; ebből a szempontból a Római Statútum hasonlatos egy büntető törvénykönyvhöz (lásd a Statútum 5–8.bis cikkeit).

nagyban megkönnyíti, hogy már most Ukrajna-szerre szakértők közreműködésével folyik a bizonyítékok összegyűjtése és a szörnyűségek dokumentálása.¹¹

A Nemzetközi Büntetőbíróság mellett számításba jöhet még a bűnösöknek *ad hoc* nemzetközi büntetőbíróság előtt való felelősségre vonása, ahogyan ez a volt Jugoszlávia területén és Ruandában az 1990-es években bekövetkezett polgárháborúk során elkövetett genocídium, háborús bűncselekmények és emberiesség elleni bűncselekmények tetteseinek esetében történt. E fórumok felállításáról nem hosszas tárgyalások során kidolgozott nemzetközi szerződésben döntöttek az államok, hanem a Biztonsági Tanács határozott, mégpedig igen rövid idő alatt, és az Orosz Föderáció képviselője ott volt a tanács ülésein, és megszavazta a bíróságok felállítására vonatkozó határozatokat.

Mindezek után joggal merül fel a kérdés: vajon eszébe jutott-e az ukrajnai háború elindítóinak, a kegyetlenkedések elrendelőinek és elkövetőinek, hogy tetteikért – amelyek soha el nem évülő bűncselekmények – nemzetközi bírói fórumok előtt kell majd felelniük, s rájuk is ugyanaz a sors vár, mint a boszniai szerb Ratko Mladićra és Radovan Karadžićra, vagy Félicien Kabugára, aki a ruandai népirtás egyik fő felelőse, s akit huszonhat évi bujkálás után sikerült elfogni. Vagy mint minden bűnöző abban bíznak, hogy pont ők fogják megúszni...

IRODALOM

- Balogh A. (1928): *A kisebbségek nemzetközi védelme. A kisebbségi szerződések és a békeszerződések alapján*. Berlin: Ludwig Voggenreiter Verlag, http://jog.sapientia.ro/data/digitalis/balogh_arthur_a_kisebbségek_nemzetkozi_vedelme.pdf
- Beér J. – Csizmadia A. (1954): Bevezetés. In: Beér János (szerk.): *Az 1848–49. évi népképviselői országgyűlés*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Bragyova A. (2018): Ember és Polgár Jogainak Nyilatkozata (1789). In: Lamm V. (szerk.): *Emberi jogi enciklopédia*. Budapest: HVG-ORAC, 128–132.
- Halmai G. – Tóth Gábor A. (2003): Az emberi jogok eredete. In: Halmai G. – Tóth G. A. (szerk.): *Emberi jogok*. Budapest: Osiris Kiadó, 63–65.
- Kardos G. (2003): Az emberi jogok nemzetközivé válása. In: Halmai G. – Tóth G. A. (szerk.): *Emberi jogok*. Budapest: Osiris Kiadó, 66–80.
- Kovács I. (1976): Emberi jogok az alkotmányokban. Bevezető tanulmány. In: Kovács I. – Szabó I. (szerk.): *Az emberi jogok dokumentumokban*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Révész T. M. (2017): A sajtószabadság „örömmünnepe” 1867 Magyarországon. *In Medias Res*, 1, 4, 92–104. <http://real.mtak.hu/108364/1/media-tudomany-a-sajtoszabadsag-orumunnepe-1867-magyarorszag-an-cikk-138.pdf>

¹¹ A Nemzetközi Büntetőbíróság mellett egy másik testület is tisztázhatná az Ukrajnában bekövetkezett eseményeket, mégpedig az 1949. évi genfi egyezményeket kiegészítő 1977. évi I. Kiegészítő Jegyzőkönyv alapján működő Ténymegállapító Bizottság, azonban ennek eljárásához is szükséges az érintett államok elfogadó nyilatkozata. A Szovjetunió 1989-ben ünnepélyes hangú nyilatkozatban ismerte el a ténymegállapító bizottságok hatáskörét, majd pedig 2019-ben az Orosz Föderáció ezt a dokumentumot felmondta. Nyilván jó okuk volt ezt tenni.

- Szalayné Sándor E. (2003): *A kisebbségvédelem nemzetközi jogi intézményrendszere a 20. században*. Budapest: Gondolat Kiadó–MTA Kisebbségkutató Intézet, <http://mek.oszk.hu/06900/06949/06949.pdf>
- Széchenyi I. (1982): *Napló*. 2. kiadás. Budapest: Gondolat Kiadó
- Széchenyi I. (1991): Széchenyi István válogatott művei. (szerk. Spira Gy.) Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó
- Szigeti G. (2003): A XXIX. törvénycikkely. Szigethy Gábor előszava. In: Eötvös József: *A zsidók emancipációja*. Budapest: Neumann Kht., <https://mek.oszk.hu/05900/05920/html/gmeotvosj0001.html> letöltés: 2022. április 4.
- Vécsey T. (1895): *Széchenyi és a magyar magánjog. A Magy. Tud. Akadémia 1894. november 4-én tartott Széchenyi ünnepére*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, http://real-eod.mtak.hu/4188/1/MTA_Konyvek_258927_000872847.pdf